

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ
ВАЗИРЛИГИ

ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ИҚТИСОДИЁТ УНИВЕРСИТЕТИ

“БУХГАЛТЕРИЯ ҲИСОБИ ВА АУДИТ” ФАКУЛЬТЕТИ

“БУХГАЛТЕРИЯ ҲИСОБИ” КАФЕДРАСИ

“Молиявий ҳисоб” фанидан

КУРС ИШИ

Мавзу: “Иқтисодиётни модернизациялаш шароитида давр харажатлари ва
уларнинг бухгалтерия ҳисоби”

“ҲИМОЯГА ТАВСИЯ
ЭТИЛАДИ”

**Илмий
рахбар** _____

кат. ўқ. Б.Б. Умиркулов

“ _____ ” _____ **2014 й.**

БАЖАРДИ:

“Бухгалтерия ҳисоби ва аудит”
таълим йўналиши БРУ-67 курс
талабаси Хайруллаев Н.

_____” _____ **2014 й**

ТОШКЕНТ – 2014

Режа:

Кириш

1. Иқтисодийни модернизациялаш шароитида харажатларнинг иқтисодий мазмуни ва уларнинг туркумланиши

2. Давр харажатларини ҳисобга олишнинг моҳияти, аҳамияти ва вазифалари

3. Давр харажатлари ҳисобининг бошланғич ҳужжатларда ва ҳисоб регистрларида акс эттирилиши

4. Давр харажатлари ҳисобининг амалиёти ва унинг молиявий натижаларни шакллантиришга таъсири

Хулоса

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

Кириш

Ўзбекистон Республикасида ҳозирги даврда амалга оширилаётган туб иқтисодий ислохатларнинг бош мақсади юртимизда 2011-2015 йилларда саноатни устувор даражада ривожлантириш ва ишлаб чиқаришни модернизация қилиш, техник ва технологик янгилашни изчил амалга оширилишини қарор топтиришдан иборат.

Хусусан, “Сўнгги 3 йилда мамлакатимизда маҳаллийлаштирилган маҳсулотлар ишлаб чиқариш ҳажми қарийб икки баробар ошди. Фақат ўтган йилнинг ўзида 455 та корхонада маҳаллийлаштириш дастури асосида 1 минг 140 та лойиҳа амалга оширилди. Бунинг натижасида ишлаб чиқариш ҳажми 1,2 баробар кўпайди ва импорт ўрнини босиш бўйича якуний самара 5 миллиард 300 миллион АҚШ долларини ташкил этди.”¹ Албатта, бундай натижаларга эришишда корхоналарда ишлаб чиқариш жараёни самарали ташкил этиш, улардаги мавжуд ресурслардан оқилона фойдаланиш, уларнинг молиявий барқарорлигини ошириш долзарб масалалардан бири ҳисобланади. Ушбу масалаларни ижобий ҳал этишда, корхонанинг самарали фаолият юритишини белгиловчи муҳим шартларидан бири «молиявий натижалар» категориясининг ижобий хулосага эга бўлишида харажатлар таркибида унга бевосита таъсир қилувчи давр харажатлари элементлари бўйича амалга ошириладиган сарфларни тўғри ташкил қилиш, ҳисобини аниқ юритиш ва келгусида маъмурий қарорлар учун асос бўлувчи маълумотларни олишда таҳлилни мукамал юритиш муҳим аҳамиятга эга.

Маълумки, ҳар қандай хўжалик юритувчи субъектнинг хўжалик фаолияти харажатлар билан боғлиқ. Корхонанинг ҳисоб тизими хўжалик юритувчи субъектларнинг барча турдаги харажатлари тўғрисидаги объектив, тезкор ва батафсил маълумотлар билан таъминлаш каби талабларига тўлиқ жавоб бериши лозим. Турли фаолият билан шуғулланувчи корхоналарда бундай талабни қониқтириш катта аҳамиятга эга. Бундай, корхоналарнинг ҳам ички, ҳам ташқи

¹ Каримов И.А. 2014 йил юқори ўсиш суръатлари билан ривожланиш, барча мавжуд имкониятларни сафарбар этиш, ўзини оқлаган ислохотлар стратегиясини изчил давом эттириш йили бўлади. -Т.: Ўзбекистон. 2014. - 36 б.

ахборот фойдаланувчиларни амалга оширилган ва оширилаётган ҳар бир фаолият турига қанча маблағ сарфлаганлиги, уларни бераётган самараси бевосита қизиқтиради.

Бу ўз навбатида, харажатларни бошқариш, уларни ҳисоби ва назоратини бозор иқтисодиёти талаблари асосида ташкил қилиш заруриятини кўрсатади ва мазкур курс иши мавзусининг долзарблигидан далолат беради.

1. Иқтисодиётни модернизациялаш шароитида харажатларнинг иқтисодий мазмуни ва уларнинг туркумланиши

Харажатларнинг мақсадли ва натижавийлиги хўжаликлар молиявий ҳаётида нақадар муҳимлиги, мазкур иқтисодий категориянинг моҳияти, мазмунини назарий жиҳатдан бозор тамойилларига таянган бугунги кун талаблари асосида аниқ, тўлақонли ифодалашни тақозо қилмоқда. Мазкур мақсадга эришиш учун «харажат» категориясининг иқтисодий мазмунини ёритишда адабиётлар ва айрим манбалардаги мавжуд фикрларнинг таҳлилий хулосаларини келтиришни жоиз топдик. Харажатларга фақатгина чиқим сифатида ва унинг айрим элементлар воситасида қараш қуйидагича фикрга олиб келади: Харажатлар - ишлаб чиқариш фаолияти жараёнида юзага келган чиқим. Уларга сотилган маҳсулот таннархи, ноишлаб чиқаришдаги маъмурий харажатлар, фоизларни тўлаш, ижара тўлови, иш ҳақи, солиқлар киради.

Иқтисодиётни модернизациялаш ва диверсификация қилиш шароитида ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишда харажатлар алоҳида ўрин тутади.

Харажатлар таърифи, таснифи ва тавсифи амалдаги меъёрий ҳужжатларда ўз аксини топган. Молиявий ҳисоботларни тайёрлаш ва тақдим этиш учун концептуал асоснинг 38.6. моддасига мувофиқ «Харажатлар – бу ҳисобот даврида активларни камайиши ёхуд мажбуриятларнинг кўпайиши»² деб, ҳисобланади.

Харажатларни батафсилроқ таърифи эслатиб ўтилган «Концептуал асос»нинг 57-моддасида ҳам берилган: «... харажатлар ўз ичига мулкни бошқариш, маҳсулотларни ишлаб чиқариш ва сотиш, ишларни бажариш ва хизматларни кўрсатиш билан боғлиқ харажатларни ва зарарларни олади». Лекин ушбу меъёрий ҳужжатда корхоналарнинг харажатларини таърифи, таснифи ва тавсифини беришда аниқ бир мезонлар асос қилиб олинмаган.

Бу борада профессор Б.А.Хасанов «Харажатлар - маҳсулотларни ишлаб

² 0-БҲМС. «Молиявий ҳисоботни тайёрлаш ва тақдим этишнинг концептуал (тамойил) асослари» Ўз.Р.А.В. томонидан 1998 й. 14 августда 475-сон билан рўйхатга олинган

чиқариш, товарлар сотиш, ишлар бажариш ва хизматлар кўрсатиш билан боғлиқ бўлган сарфларнинг пулдаги ифодасидир”³ деб ҳисоблайди. Бу фикр ишлаб чиқариш, савдо ва хизматлар кўрсатиш корхоналарига нисбатан тўғри бўлиши мумкин. Лекин харажатлар нафақат юқорида кўрсатилган соҳаларда, инсон ҳаётининг барча жабҳаларида амалга оширилиши мумкин.

Корхоналарда харажатлар турлари ва моддаларининг юзага келиши уларнинг асосий, молиявий ва инвестиция фаолиятдан келиб чиқади. Ишлаб чиқариш корхоналарининг харажатлари асосан хомашё, материаллар, ёқилғи ва меҳнатга ҳақ тўлаш харажатлари кабилардан иборат бўлади.

Республикамизда харажат моддалари Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 5 февралдаги 54-сонли қарори билан тасдиқланган «Маҳсулот (ишлар, хизматлар)ни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатларининг таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисида»ги Низомга асосланади.

Бу Низомга асосланган ҳолда барча харажат моддаларини қуйидагича ифодалаш мумкин:(1-чизма)

³ Б.А.Хасанов, А.А.Хошимов. Бошқарув ҳисоби. Дарслик. –Т.: Yangi nashr, 2011.- 29 б.

1-чизма. «Харажатлар таркиби тўғрисида» ги Низомга асосан харажат моддалари

Хўжалик юритувчи субъектларда харажатларнинг таснифи бўйича кўплаб мезонлар мавжуд. Шу жумладан, сотишдан олинган тушумга бўлган

муносабат (ҳисобдан чиқариш даври) мезони бўйича маҳсулот таннархига киритиладиган харажатлар ва давр харажатларига бўлинади.

Давр харажатларини алоҳида ажратиб ҳисобга олиб бориш заруратини бухгалтерия ҳисобини ислоҳ қилиш контекстидан ажратмасдан олиб қараш керак, шундагина у тушунарли бўлади. Давр харажатлари корхона харажатларини ҳисобга олиш тизимида янги кўрсаткич бўлиб, уни ҳисобга олиш бухгалтерия ҳисобини ислоҳ қилиш жараёнида 1995 йили «Харажатлар таркиби тўғрисида»ги Низом қабул қилингандан сўнг бошланди.

«Харажатлар таркиби тўғрисида»ги янги Низом корхона бўлинмалари фаолиятининг самарадорлиги ва ишлаб чиқариш моддий захираларини объектив баҳолаш учун ҳисобда маҳсулот таннархига қўшилмайдиган харажатларни давр харажатларига ажратиш имкониятини беради. Ишлаб чиқариш харажатларидан давр харажатларини ажратиб ҳисобга олишнинг асосий мақсади шундаки, давр харажатлари ишлаб чиқариш қийматига, захирага ва кейинги ҳисобот даврига ҳамда тугалланмаган ишлаб чиқаришга ўтказилмайди.

2. Давр харажатларини ҳисобга олишнинг моҳияти, аҳамияти ва вазифалари

Маълумки, инқирозга қарши чоралар дастурини амалга ошириш жараёнида бошқа соҳалардаги каби бухгалтерия ҳисоби, умуман ҳисоб тизимида ҳам сезиларли ўзгаришлар киритиш заруриятини чиқармоқда. Иқтисодий ҳодиса ва жараёнлар мазмунининг кенгайиши ва тобора мураккаблашиб бориши ҳисоб тизимида ҳам унга нисбатан мослашувчанлик, шаклий ва услубий ўзгарувчанлик заруриятини талаб этмоқда.

Шу нуқтаи назардан, бугунги бухгалтерия ҳисоби тизими илгариги мақсадидан тубдан фарқланиб, бевосита хўжалик ҳодисалари тўғрисидаги маълумотларни шунчаки расмийлаштириш ва статистика функцияларидан, яъни тартибли жамлаш ва умумлаштиришдан иборат бўлибгина қолмай, балки

хўжалик бошқарувида таъсир ва ютуқ даражасига эга бўлган қарорлар учун лозим бўлган фойдали ахборотлар талбини қондиришдан иборат бўлмоғи лозим. Унинг бош мақсади ҳам шунга мос равишда аниқ ечимлар шарти бўлган маълумотлар базасини тўғри ва аниқ тарзда талаб объектига етказишга қаратилган.

Белгиланган мақсадга эришишда, ҳисоб жараёнида амал қилиниши лозим бўлган тамойиллар мавжуд бўлиб, улар асосий Қонун ҳужжатида ҳам алоҳида аҳамият касб этган. Булар: бухгалтерия ҳисобини икки ёқлама ёзув усулида юритиш; узлуксизлик; хўжалик операциялари, активлар ва пасивларнинг пулда баҳоланиши; аниқлик; ҳисоблаш; олдиндан кўра билиш (эҳтиёткорлик); мазмуннинг шаклдан устунлиги; кўрсаткичларнинг қиёсланувчанлиги; молиявий ҳисоботнинг бетерафлиги; ҳисобот даври даромадлари ва харажатларининг мувофиқлиги; активлар ва мажбуриятлар-нинг ҳақиқий баҳоланишидан иборат.

Санаб ўтилган тамойилларнинг амал қилиши бухгалтерия ҳисобининг бош мақсадига эришиш воситаси бўлиб ҳисобланади. Жумладан, ҳуқуқий асосларда ҳисоб тизимининг мақсади қуйидагича акс эттирилган. Яъни: «Бухгалтерия ҳисобининг мақсади активлар ва мажбуриятларнинг ҳолати ва ҳаракати тўғрисидаги маълумотларни ҳисобварақларда тўғри ва аниқ акс эттиришдан иборатдир»⁴.

Шу билан бирга норматив асосда ҳисоб тизимининг олдида қўйилган вазифалари ҳам алоҳида пунктлар билан ёритилган. Унда фойдаланувчиларга ўз вақтида тўғри ва аниқ маълумотларни етказиб бериш бош шарт сифатида ёритилган. Бугунги кунда бухгалтерия ҳисобининг асосий вазифаси ҳам айнан шундан иборат, фақат илгари мавжуд мулк ва унинг бутлигини, ҳаракат шаклини доимий кузатиш, услубий ифодалаш ва тартибли акс эттиришдан иборат бўлган бўлса, жорий даврда мазмунида шу йўналишларнинг самарадорлик ифодалари салмоқли улушга эга бўлиб бормоқда. Бунинг сабаби,

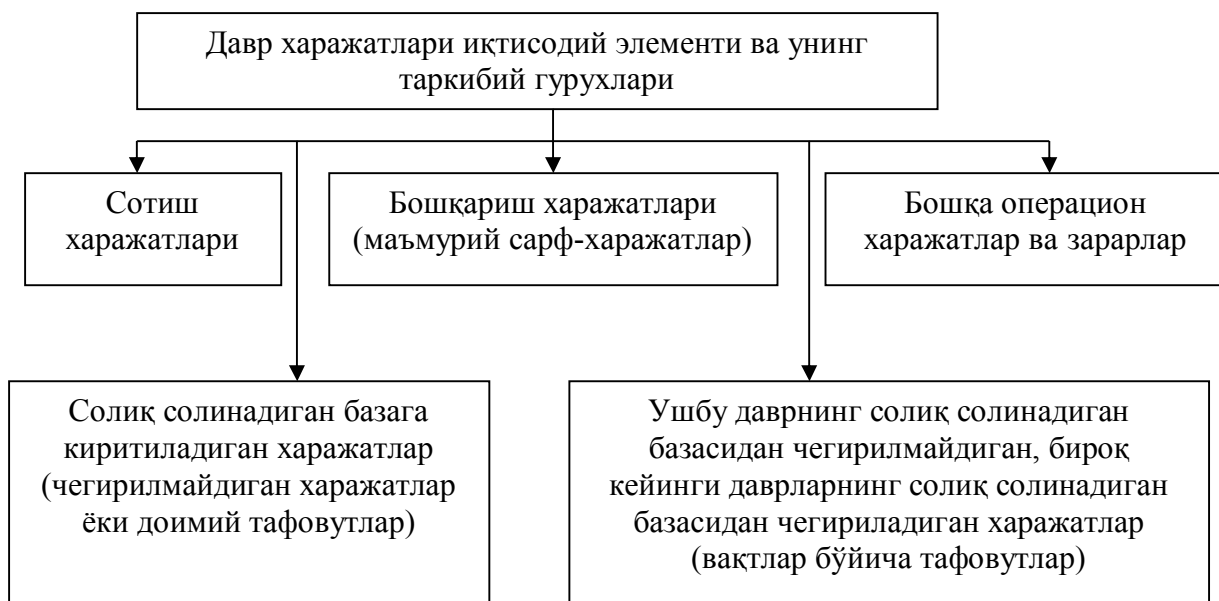
⁴ Ўзбекистон Республикасининг «Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида»ги Қонуни. 2-модда 1-хатбоши.

иқтисодиётимиз жадал ривожланиб бораётган бир даврда бухгалтерия ҳисоби самарали бошқариш ютуғига олиб боришда оддий кузатиш асосида тартибланиш ва жамлаш орқали эриша олмайди.

Юқоридагилардан келиб чиққан ҳолда бухгалтерия ҳисобининг бош вазифасига қуйидагича таъриф бериш жорий даврда унинг барча қирраларини тўлиқроқ ифодалашга олиб келади.

Бухгалтерия ҳисобининг бош вазифаси -хўжалик алоқалари, иқтисодий уюм ва жараёнлар тўғрисидага маълумотларни аниқ, ўз вақтида ва маълум услуб асосида умумлаштириш орқали, бошқарувни зарурий иқтисодий кўрсаткичлар билан таъминлашдан иборатдир.

Бухгалтерия ҳисоби хўжалик механизмининг асосий элементи сифатида корхонани бошқариш учун талаб қилинадиган маълумотларнинг 70%ни беришини зътиборга оладиган бўлсақ, унинг таркибий қисми саналган давр харажатлари ҳисобининг мақсад ва вазифаларини бозор иқтисодиёти талаблари асосида ташкил қилиниши бугунги куннинг ўта долзарб масалаларидан бири эканлигини алоҳида таъкидлаш мумкин. Иқтисодий самарадорликка эришишнинг бош шартларидан бири бўлган, молиявий натижаларга бевосита таъсир доирасида жойлашган давр харажатларини интенсив ташкил қилиш бошқарувнинг бош мақсади экан, бухгалтерия ҳисобининг вазифаси ҳам аввало мазкур боғланишлар ифодасида акс этади. Бухгалтерия ҳисобининг вазифаси ушбу харажат элементлари ва моддалари бўйича сарфларни кўрсаткичларда тўғри аниқлаш, реал ифодалашдан, таҳлил вазифаси эса уларни даврлар давомида таркибли ва омилли ўзгаришларини ўрганиш асосида самарадорлигини ошириш бўйича ички имкониятларни аниқлаш ва уларни хўжалик фаолиятига жорий қилишдан эришиладиган натижаларни баҳолашдан иборат. Ўз навбатида аудитнинг вазифаси ана шу жорий қилинган ҳисоб тизимининг услуби ва тартибини тўғрилигини, қонун ҳужжатларига мослигини таъминлашдан, бу борадаги иш режаларини белгилаш ва йўлга қўйишдан иборат.

2-чизма. Давр харажатлари ва уларнинг таркиби

Бухгалтерия ҳисобида давр харажатлари ҳисоби вазифаларининг узвий кетма-кетлик тарзида бажарилишини таъминлашда, мавжуд тамойилларга аниқ риоя қилиш муҳим аҳамиятга эга. Чунки, давр харажатлари бўйича ҳисоб тамойилларига доимий амал қилиб бориш натижасида бажарилаётган белгиланган ҳисоб вазифалари мазкур харажат элементлари ва моддалари ҳусусидаги бухгалтерия ҳисоби маълумотларининг мукаммалигини таъминлайди. Бундай натижавийлик ўз навбатида давр харажатларининг самара келтирувчи янги имкониятларини кашф этишда иқтисодий таҳлил вазифаларининг тўлиқ бажарилиши натижаси саналган янги йўналишдаги қирраларини кенгроқ очиб беради

3-чизма. Давр харажатлари ҳисобининг функциялари

Давр харажатларини тўғри ташкил қилиш ва самарадорлигини қарор топтиришда элементлар бўйича, энг муҳими аниқликни таъминлаш воситаси саналган харажатларнинг ҳар бир моддалари бўйича сарфлар ҳаракати, унинг бир бирлиги эвазига келаётган самаранинг ҳар қайси кейинги ўзгариши олдинги ўзгаришнинг ютуқ фарқига эга бўлиши муҳим аҳамиятга эга. Мана шу натижавийлик унинг реал самарадорлигини ифодалайди.

Давр харажатлари ҳисобида, ҳисоб аниқловидаги ҳар қандай бирлик элемент ўзининг аниқ ва реал ифодасига эга бўлмоғи, яъниким, умумий (давр) харажатларга чиқишда, ҳар бир элемент сарфларининг қатори ўзининг юзага чиқиш ўрни ва даври бўйича сарфларни ҳисобга олишнинг олдинги боғланишларига тўла мос бўлмоғи лозим. Айнан мана шу жиҳатга муҳим эътибор бериш шарт. Молиявий натижа (фойда) миқдорини камайтирувчи мазкур сарфларни назорат қилишнинг муҳим воситаси сифатида ҳисобнинг «харажат-натижа-самарадорлик» боғланувчанлигига таянилади.

Шу нуқтаи назардан, давр харажатлари ҳисобини самарали ташкил қилишда юқоридаги фикрлардан йўналиш олган ҳолда, «харажат-натижа-самарадорлик» алоқаларини тўғри акллантириш, давр харажатлари элементларининг юзага чиқиш рни ёки марказлари бўйича таркибли ҳисобини юритиш, бевосита аъсир объекти бўлган молиявий натижани аниқлашда мумийликка ўтишнинг аниқ боғланишлар шартини белгилаш асалаларини ҳал этиш лозим.

Юқоридаги фикрлардан келиб чиққан ҳолда давр харажатларини бухгалтерияда ҳисобга олишнинг бош мақсадини қуйидагича келтиришимиз, бизнингча давр харажатлари ҳисоби тизимининг хусуситларини кенгрок ифодалайди.

Давр харажатлари ҳисобининг мақсади - ҳар бир сарфланган харажат моддаларига тегишли маблағлар бутлиги устидан назоратни таъминлаш тизими воситасида самарадорлигини баҳолаш учун бошқарувни зарур ахборотлар билан таъминлашдан иборат. Ушбу мақсадга эришишни таъминлаш учун давр

харажатлари ҳисоби вазифаларига қуйидагиларни келтириш мумкин:

- сотиш харажатлари ҳисобини тўғри ташкил қилиш ва улардан самарали фойдаланишни назорат қилиш;

- бошқарув харажатларининг тўғри ва аниқ ҳисобга олинишини таъминлаш, ушбу харажатларни бошқариш бўйича тегишли маълумотларни корхона раҳбарияти учун етказиб бериш;

- бошқа операцион харажатлар ва даромадлар ҳисобини тўғри ташкил қилиш, улар устидан самарали назоратни ўрнатиш;

- иқтисодий таҳлил этиш шартида мазкур харажатлар режасининг бажарилишига, таркибий ўзгариши ва динамикасига баҳо бериш;

- давр харажатларини таркибий ўрганиш асосида унинг ўзгаришига таъсир этувчи омилларни аниқлаш;

- давр харажатларининг молиявий натижаларга кам таъсирда ва юқори натижали элементларини чегаравий миқдорини ошириш ва самарасизларини йўқотиш юзасидан чораларни белгилаш.

Демак, давр харажатлари ҳисоби ва таҳлилининг натижавий самарадорлигини таъминлашда белгиланган мақсад йўлидаги тегишли вазифаларнинг ўз вақтида бажарилиб борилиши ва амал қилиниши лозим бўлган тамойил-ларга доимий риоя қилиниши мувоффақият гарови саналади. Шу сабабли, давр харажатлари хусусидаги ҳисоб қонунчилиги тизимида белгиланган мақсад ва бажариладиган вазифалар муҳим аҳамият касб этади.

3. Давр харажатлари ҳисобининг бошланғич ҳужжатларда ва ҳисоб регистрларида акс эттирилиши

Ўзбекистон Республикасининг «Бухгалтерия ҳисоби ўғрисида»ги онунининг 9-моддаси «Бошланғич ҳисоб ўжжатлари» деб номланиб, унда асосий реквизитлар билан бирга ҳужжатни тузган шахснинг жавобгарлиги ҳамда тасдиқланмаган ўзгартиришлар киритиш ман этилиши таъкидланган.

Бухгалтерия ҳисобида ҳужжатлаштириш жараёни аҳамияти юқори бўлиб,

уни ҳисоб принциплари қаторида келтириш мумкин. Демак, бухгалтерия ҳисобининг хусусиятлари ва усулларидан бири ҳар бир ҳўжалик операциясини ҳужжатларда расмийлаштиришдир. Ҳужжатлар- бу амалга оширилган ҳўжалик операцияларининг ёзма ҳолдаги исботи.

Бухгалтерия ҳисобида ҳужжат деб, бўлиб ўтган ҳўжалик операциясини ёзма ҳолда исбот этиш учун расмийлаштирилган маълум реквизитли бланкка айтилади. Ҳўжалик операциясини ёппасига ҳужжатлаштириш бухгалтерия ҳисобининг муҳим хусусиятларидан биридир (4-чизмага қаранг).

4-чизма. Бухгалтерия ҳисобида давр харажатлари маълумотлари умумлаштирилиш босқичларишшг пирамидали ифодаси

Давр харажатлари муомалаларининг бухгалтерия ҳисоби операциялар амалга оширилганлигини қайд этувчи бошланғич ҳисоб ҳужжатлари ва уларнинг ўтказишга доир фармойишлар асос бўлади. Яъни барча ҳўжалик операциялари бошланғич ҳужжатларда акс эттирилиши шарт. Шу йўл билан давр харажатлари муомалаларини бухгалтерия ҳисобига олиш дастлабки ҳужжатлар орқали амалга оширилади. Бошланғич ҳисоб ҳужжатлари ҳўжалик операциялари амалга ошириладиган вақтда ёки операциялар амалга оширилиб бўлинганидан кейин тузилади. Ҳисобот даврига тегишли бўлган ҳўжалик операциялари, агар улар амалга оширилганлигини тасдиқловчи ҳужжатлар олинмаган бўлса, тегишли бошланғич ҳужжат расмийлаштирилиб, бухгалтерия

ҳисобида акс эттирилади⁵. Давр харажатларининг дастлабки ҳужжатлаштириш таркиби қуйидаги йўналишлар бўйича олиб борилади:

– ҳўжаликнинг сотиш харажатларини бошланғич ҳужжатларда акс эттириш жараёни;

– маъмурий-бошқарув фаолияти харажатларини дастлабки ҳужжатлаштирилиши жараёни;

– умумхўжалик харажатларининг бирламчи ҳужжатлаштирилиши тартиби:

– инновацион аҳамиятга доир, келгуси давр солиқ солинадиган базадан чиқариладиган харажатларнинг дастлабки ҳужжатлаштирилиши таркибидан иборат.

Мазкур йўналишлардаги ҳужжатлаштириш тартиби ва таркиби юқорида келтирилган жараёнларнинг хусусиятларига боғлиқ тарзда бир-бирларидан фарқланишади ва айна вақтда умумий аҳамият касб этишади.

Давр харажатлари йўналишлари бўйича амалга оширилган опрецияларни ифодаловчи бошланғич ҳужжатлардаги маълумотлар бухгалтерияга келиб тушади, сўнг аналитик ҳисоб счётларида жамланилиб, йиғинди сифатида синтетик ҳисоб счётларида умумлаштирилади. Давр харажатларини бухгалтерияда ҳисобини юритиш учун, 21-сонли БХМС⁶га мувофиқ 9400-«Давр харажатлари ҳисоби счётлари» транзит счёти белгиланган. Мазкур ҳисоб счёти маълумотлари қуйидаги субсчётлар орқали умумлаштирилади ва назоратга олинади:

9410-«Сотиш харажатлари»;

9420-«Маъмурий харажатлар»;

9430-«Бошқа операцион харажатлар»;

9440-«Келгусида солиққа тортиладиган базадан чегириладиган ҳисобот даври харажатлари (харажатларнинг турлари бўйича)».

Келтирилган давр харажатларининг таркибий счётлари харажат моддалари бўйича аналитик счётларга ҳам эга. Ваҳоланки, уларни ҳар бир ҳўжалик

⁵ Ўзбекистон Республикаси «Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида»ги Қонунининг 9-моддаси, 3-хатбоши.

⁶ ЎЗР АВ томонидан 1181-сон билан рўйхатдан ўтказилган, 21-сон БХМС. 2002 йил 23 октябр

юритувчи субъектлар фаолият йўналишларига кўра мустақил белгилаш ҳуқуқига эга.

Давр харажатларини счётларда икки ёқлама ёзувлар воситасида акс эттириш, дастлабки ҳужжатлар асосида тузилган оралик ҳужжатлар маълумотлари кўрсаткичларига таянади. Бошқача қилиб тасвирласак, оралик ҳужжатлар хўжалик опрецияларини қайд қилиб борувчи бухгалтерия ҳисоби счётларидаги икки ёқлама ёзувларнинг ҳужжатларда ифодаланиб боришидир. Жумладан, давр харажатларини бошланғич ҳужжатларда акс эттирилишидан тортиб, то ҳисобот тузиш давргача бўлган жараёнини қуйидагича тасвирлашимиз мумкин.

Давр харажатларини ташкил қилувчи ва бир кеча тегишли харажат моддаларидан иборат харажат гуруҳларининг ҳар бири, хоттоки, тегишли опрецияларни акс эттирувчи харажат моддаларининг дастлабки ҳужжатлаштирилиш жараёни хусусиятларига кўра бир-бирларидан фарқланишади. Ушбу ҳужжатлаштириш тизими жараёнини давр харажатларининг таркибий гуруҳларидан бири саналган 9420-«Маъмурий харажатлар».

Маъмурий ходимларга иш ҳақи ҳисоблаш жараёнини ҳужжатлаштириш тартибини уч босқичга ажратиш мумкин. Яъни:

- ҳисоб муомалаларини бошланғич ҳужжатларда акс эттириш;
- дастлабки ҳужжатлар умумлашмаси натижаси саналган оралик ҳужжатлаштириш;
- натижавий ҳужжат-ҳисоботдан иборат.

Маъмурий ходимларга иш ҳақи ҳисоб-китоби жараёнини ҳужжатлаштиришга асос бўлувчи дастлабки ҳужжатлар сирасига: ходимлар штат жадвали, ходимнинг ишга қатнашишини рўйхатга олиш табели, турли ҳилдаги мукофотлашга асос ҳисобланувчи раҳбарият буйруқлари, беморлик варақаси, даромад солиғи шкаласи киради. Мазкур ҳужжатлаштириш иш ҳақи ҳисоблашнинг биринчи босқичини ташкил қилади. Иккинчи босқичда иш ҳақи

ҳисобланганлигини акс эттирувчи оралиқ ишланма жадвал тузилиб, унда иш ҳақиға нисбатан турли ҳилдаги ушланмалар ифодаланеди. Ва ниҳоят учинчи босқичда оралиқ ҳужжатдаги умумлашма маълумотлар ҳисобот шакллариға ўтказилади.

Ходимлар билан ҳисоб-китобларни таҳлилий (аналитик) ҳисобға олиш, шунингдек, меҳнатға ҳақ тўлаш фондини ҳисобға олиш меҳнатни ва иш ҳақини ҳисобға олишға доир амалдаги қоидаларға мувофиқ бажарилади.

Алоҳида ҳисоб-китоб (ҳисоб-китоб-тўлов) қайдномалари маълумотлари корхона бўйича меҳнатға ҳақ тўлаш фондидан фойдаланишни ва статистик ҳисоботни тузишни назорат қилишни таъминлайдиган бандларда умумлаштирилади.

Ходимлар билан меҳнатға ҳақ тўлаш бўйича ҳисоб-китобларни синтетик ҳисобға олиш (6710-«Меҳнат ҳақи бўйича ходим билан ҳисоблашишлар») бир неча журнал ордерда амалға оширилади. Масалан: иш ҳақи ва ҳоказоларни ҳисоблаб ёзиш билан боғлиқ бўлган операциялар (6710-«Меҳнат ҳақи бўйича ходим билан ҳисоблашишлар» счёти кредити бўйича қайдлар) корхоналарда 10-журнал-ордер (0200-«Асосий воситаларнинг эскириши», 0500-«Номоддий активларнинг эскириши», 1000-«Материаллар», «Арзон баҳоли ва тез эскирадиган буюмлар», «Арзон баҳоли ва тез эскирадиган буюмларнинг эскириши», 2000-«Асосий ишлаб чиқариш», 2100-«Ўзи ишлаб чиқарган ярим тайёр маҳсулотлар», 2300-«Ёрдамчи ишлаб чиқариш», 2500-«Умумий ишлаб чиқариш харажатлари», 2600-«Ишлаб чиқаришдаги яроқсиз маҳсулотлар», 3100-«Келгуси давр харажатлари», 6510-«Мулкӣй ва шахсий суғурта бўйича ҳисоб-китоблар», 6710-«Ходимлар билан меҳнатға ҳақ тўлаш бўйича ҳисоб-китоблар», 9430-таркибидаги «Бойликларнинг ишдан чиқиши натижасида камомадлар ва йўқотишлар» счётлари кредити бўйича.) ва 15-қайдномада акс эттирилади. 6710-«Меҳнат ҳақи бўйича ходим билан ҳисоблашишлар» счёти бўйича иш ҳақини тўлашға доир операциялар ва бошқа дебет оборотлари 6710-«Меҳнат ҳақи бўйича ходим билан ҳисоблашишлар» счёти билан ўзаро боғлиқ

счётлар кредити бўйича оборотларни ҳисобга олиш учун мўлжалланган журнал-ордерларда акс эттирилади.

Ҳисоб-китоб (ҳисоб-китоб-тўлов) қайдномалари маълумотларини жамлаш (бир жойда ифодалаш) учун «Ҳисобланган иш ҳақини унинг таркиби ва тоифалари бўйича жамлаш, маъмурий ходимлар, хизматчилар ва асосий фаолият ходимлари билан ҳисоб- китобларнк жамлаш» ишланма жадвалидан фойдаланиш мумкин. Ишланма жадвалда санаб ўтилган ходимлар гуруҳи хўжаликдаги ходимлар структурасини ташкил этади. Эслатиб ўтиш жоиз, ходимлар структураси дейилганда, бутун ходимлар таркибида айрим соҳадаги ходимларнинг салмоғи тушунилади. Жумладан, ходимлар структураси таркибида бошқарув ходимларини ажрата олиш, хўжаликда тасдиқланган ходимлар рўйхати жадвалида белгиланган таркиб асосида амалга оширилади. Ҳисобланган иш ҳақи бўйича ходимлар билан ҳисоб-китобларни жамлаш қайдномаси амалиётда кўпгина хўжаликларда, бухгалтерия ҳисоби автоматлаштирилган ҳолда юритилсада, ҳисобчи ходимлар томонидан қўлда, «иш ҳақини ҳисоблаш китоби» стандарт формасида олиб борилади.

9400-«Давр харажатлари» счёти дебетида акс эттириладиган харажатлар қайдномада таҳлилий ҳисоб ва боғланувчи счётлар моддалари бўйича кўрсатилади, бу хил харажатларнинг кассадан, банк ёкн ҳисобдор шахслар орқали амалга ошириладиган суммалари ҳамда чет ташкилотлар хизматлари ва тайёр буюмлар қиймати бунга кирмайди. Тайёр буюмлар 15-қайдномада фақат таҳлилий ҳолатда келтирилади, ўзаро боғланувчи счётлар бўйича ажратиб кўрсатилмайди.

Давр харажатларини ҳужатлаштириш тизимини бугунги кунда ҳам такомиллашган даражага эришган деб бўлмайди. Чунки, корхоналардаги давр харажатлари хўжалик бўйича умумий тарзда йиғилади ва молиявий натижа ҳисобидан қопланади.

Давр харажатларининг назоратини кучайтириш ва мақсадлилигини таъминлаш учун юзага келиш жойлари ва харажат марказлари бўйича ҳам

ҳисобини, ҳужжатлаштириш тизимини шакллантириш зарур. Ушбу тартиб молиявий натижанинг юқори ёки пастлигига қандай омиллар салбий ёки ижобий таъсир этганлигига, қайси моддада камроқ харажат қилиб яхшироқ натижага эришганига, зарурий чора ва тадбирларни қўллашга, раҳбариятни реал ва тезкор маълумотлар билан таъминлашга ва хўжалик тўғрисида маълумотлардан ташқи фойдаланувчилар томонидан тўғри баҳо бериш имконини беради.

4. Давр харажатлари ҳисобининг амалиёти ва унинг молиявий натижаларни шакллантиришга таъсири

Инқирозга қарши чоралар дастури амалга ошириш жараёнида мустақил хўжалик юритувчи субъектларнинг бирламчи мақсади-юқори фойдлиликка эришиш бўлиб, ушбу натижага эришиш бир қанча иқтисодий кўрсаткичларга боғлиқ. Уларнинг асосийлари жумласига даромад ва харажат категорияларини киритиш мумкин. Ишлаб чиқарилаётган ва сотишга мўлжалланган маҳсулотлар баҳосини белгилаш хўжалик ихтиёрида бўлмаганлиги, бозордаги талаб ва таклиф асосида шаклланганлиги сабабли юқори фойдалиликка эришиш омили бўлган даромадни ошириш фақатгина амалга оширилаётган харажатларни назорат қилиш ва бошқариш билан белгиланади. Жумладан, хўжалик молиявий натижаларининг юқори ижобийлигини таъминлашда, айниқса харажатлар таркибида бевосита таъсир хусусиятига эга бўлган «давр харажатлари» элементининг бухгалтерия ҳисобини тўғри ва аниқ юритилишини йўлга қўйиш, ҳисобот даври якунида мувоффақият гаровини таъминлашдаги бошланғич қадам саналади.

Низомнинг Б-бандида давр харажатларининг моддалари мажмуасини ифодаловчи, яъни таркибий қисмларидан иборат харажатлар гуруҳлари «Сотиш харажатлари», «Маъмурий харажатлар» ва «Бошқа операцион харажатлар ва зарарлар» каби номланади. Мос равишда 21-сонли «Хўжалик юритувчи субъектлар молиявий-хўжалик фаолиятининг бухгалтерия ҳисоби счётлари

режаси ва уни қўллаш бўйича йўриқнома» 9400-«Давр харажатлари»ни счётнинг субсчётлари, хусусан, 9410-«Сотиш харажатлари», 9420-«Маъмурий харажатлар», 9430-«Бошқа операцион харажатлар» деб аталади.

Бугунги кунда миллий ҳисоб тизимимизни халқаро талаблар асосида ташқил қилишга кенг эътибор қаратилмоқда. Бунинг натижасида миллий ҳисобчилигимизда доимий тарзда янгиланишга олиб келувчи иқтисодий ислохатлар олиб борилаёпти. Лекин, шундай бўлса айрим иқтисодий терминларни қўллашда фарқлар кузатилмоқда. Жумладан, «Номоддий активлар» номли 7-сонли БҲМСнинг таърифлар» бўлими 8-моддасида номоддий активларнинг эскиришига нисбатан «амортизация» тушунчаси қўлланилган. Унда шундай дейилади: «Амортизация -унинг фойдали хизмат муддати давомида номоддий активнинг амортизация қийматини мунтазам равишда тақсимлаш ва кўчириш кўринишида эскиришнинг қийматифодаси»⁷.

21-сонли «Хўжалик юритувчи субъектлар молиявий-хўжалик фаолиятининг бухгалтерия ҳисоби счётлари режаси ва уни қўллаш бўйича йўриқнома» БҲМСнинг 1-сонли «Хўжалик юритувчи субъектлар молиявий-хўжалик фаолиятининг бухгалтерия ҳисоби ҳисобварақлари режаси» иловасида 0200-счётини «Асосий воситалар эскириши (депресиацияси)ни ҳисобга олувчи счётлар» деб юритиш ҳисоб тизимимизни халқаро тажрибаларга уйғунлаштиришда ижобий самарасини беради. Мос равишда Низомнинг Б-«Хўжалик юритувчи субъектнинг молия-хўжалик фаолияти билан боғлиқ харажатлар рўйхати» бўлими, «Давр харажатлари» элементига тегишли «Маъмурий харажатлар» гуруҳининг 2.2.9.-моддасини «Маъмурий аҳамиятга эга бўлган асосий воситаларни сақлаш ва уларни тузатиш, шунингдек, эскириш (депресиация) харажатлари» каби номлаш ҳамда «Асосий воситалар» номли 5-сонли БҲМСнинг «Амортизация ҳисоблаш» номли 6-бандида қўлланилган «амортизация» терминларини «депресиация» билан алмаштириш халқаро интеграциялашув аҳамиятга кўра мақсадга мувофиқдир.

Низомга асосан маҳсулот ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлмаган, лекин

⁷ №7-«Номоддий ақпалар» сон БҲМС. 1998й

хўжаликнинг функционал фаолиятини таъминлашга қаратилган харажатлар- давр харажатлари сифатида акс эттирилади. Уларнинг бухгалтерия счётларида кайд этилиши келтирилган тартибда, 9400-Давр харажатларини ҳисобга олувчи счётларда юритилади. Давр харажатлари элементининг таркибини ташкил қилувчи харажат гуруҳлари тўғрисидаги ахборотларни умумлаштириш, 21-сонли «Хўжалик юритувчи субъектлар молиявий-хўжалик фаолиятининг бухгалтерия ҳисоби счётлари режаси ва уни қўллаш бўйича Йўриқнома» БҲМСнинг 2-илова, 5-қисмининг 403-моддасига асосан қуйидаги счётларда амалга оширилади: 9410-«Сотиш харажатлари»; 9420-«Маъмурий харажатлар»; 9430-«Бошқа операцион харажатлар»; 9440-«Келгусида солиқ солинадиган базадан чегириладиган ҳисобот даври харажатлари».

Давр харажатларини субсчётларда ҳисобининг юритилиши тегишли бухгалтерия счётлари билан корреспонденцияда бажарилади. Ҳисобот даврининг охирида давр харажатлари элементининг барча моддалари 9910-«Яқуний молиявий натижа» счёти билан боғланган ҳолда ёпилади. Ушбу ҳисоб тизими ўзгарувчан харажатлар бўйича таннарх калькуляцисини акс эттиради. Мазкур концепция ишлаб чиқариш ҳажми ва маҳсулот самарадорлиги, даромадни баҳолаш ва режалаштиришда безарарлик нуқтасини ҳисоблашда фойдалидир. Жумладан:

1) 9410-«Сотиш харажатлари» счётида маҳсулотни сотиш бўйича харажатлар, яъни маҳсулотни истеъмолчига етказиб бериш билан боғлиқ, транспорт воситаларига ортиш, маркетинг билан шуғулланувчи ходимлар ва бўлимларнинг харажатлари ва бошқалар акс эттирилади.

2) 9420-«Маъмурий харажатлар» счётида корхонани бошқариш бўйича харажатлар, бошқарув ходимларининг меҳнат ҳақи харажатлари, умумбошқарув аҳамиятига молик асосий воситаларни таъмирлаш харажатлари, умумхўжалик аҳамиятидаги биноларнинг ижара тўловлари ва бошқа харажатлар ҳисобга олинади.

3) 9430-«Бошқа операцион харажатлар» счётида кадрлар тайёрлаш ва қайта

тайёрлаш харажатлари, ахборот, аудиторлик ва маслаҳат хизматлари учун тўлов харажатлари, иш ҳақи ҳисоблашда ҳисобга олинмайдиган компенсациялаш ва рағбатлантириш аҳамиятига молик тўловлар, банк ва депозитария хизматларининг тўловлари, зарарлар, жарималар, пенялар ва бошқа оперцион фаолият жарёнида вужудга келадиган, ишлаб чиқариш жараёни, молиявий фаолият ва фавқулодда харажатлар моддаларининг белгилари бўлмаган бошқа харажатлар акс эттирилади .

4) 9440-«Келгусида солиқ солинадиган базадан чиқариладиган ҳисобот даври харажатлари» Низомнинг 2.4.-бўлимида келтирилган келгусида солиқ солинадиган базадан чиқариладиган ҳисобот даври харажатлари акс эттирилади. Ушбу сўтда ҳисобот даври давомида йиғилган харажатлар тўғрисидаги ахборот балансдан ташқари 012-«Келгуси даврларда солиқ солинадиган базадан чиқариладиган харажатлар» сўтининг дебетиға ёзилади.

1-жадвал

Давр харажатларини ҳисобга олувчи сўтлар (9400)нинг боғланиши

Т/р	Хўжалик муомалаларининг мазмуни	Сўтларнинг боғланиши	
		Дебет	Кредит
1	Маҳсулотларни жўнатиш бўйича транспорт харажатлари	9410	6990
2	Четдан реклама ва маркетинг хизматлари	9410	6010
3	Савдо жараёнида ишлатилаётган асосий воситаларнинг эскириши	9410	0210-0299
4	Савдо жараёнида ишлатилаётган номоддий активларнинг эскириши	9410	0510-0590
5	Бошқарув ходимларининг меҳнат ҳақи харажатлари	9420	6710
6	Бошқарув аҳамиятига молик асосий воситаларнинг эскириши	9420	0210-0299
7	Бошқарув биносининг ижара тўлови	9420	6910
8	Бошқарув эҳтиёжлари учун материаллар сарфланди	9420	1010-1090
9	Транспорт корхоналарининг хизмати	9420	6010
10	Хизмат сафарлари ва вакиллик харажатлари	9420	4220, 4230

11	Юридик шахсинг юқори ташкилоти ва бирлашмаларини сақлашга ажратмалар	9420	6120
12	Банк ва аудиторлик хизматлари учун тўловлар	9430	6990
13	Асосий воситалар ва бошқа активларнинг чиқиб кетишидан зарарлар	9430	9210, 9220
14	Айбдор шахсни аниқлаш имкони бўлмаган ҳолдаги камомадлар ва йўқотишлар	9430	5910
15	Шубҳали қарзлар бўйича захира ҳисобланди	9430	4910
16	Солиқ идоралари қарорига кўра жарима ҳисобланди	9430	6410
17	Корхона балансида бўлган олий ўқув юртларини сақлаш учун ажратмалар	9430	6110
18	Корхона ходимлари учун дам олиш уйлари ва санаторийларга йўлланмалар тўланди	9430	5110-5530
19	Бекор қилинган буюртмалар бўйича харажатлар ҳисобдан чиқарилди	9430	2010
20	Ўтган йиллар муомалаларидан кўрилган зарарлар	9430	Олинадиган счётлар
21	Хўжалик шартномаларини бузганлик учун жарималар	9430	6960
22	Маҳаллий транспортдан фойдаланиш учун йўл ҳужжатлари тўланди	9430	5110-5530
23	ТМЗнинг сотилиши бўйича баҳонинг камайиш натижалари ҳисобдан чиқарилди	9430	3190
24	Қуйидаги ишларда фойдаланилган асосий воситаларнинг эскириши ва номоддий активларнинг амортизацияси: а) янги турдаги маҳсулот ишлаб чиқариш учун мўлжалланган ишга тушириш ишларида; б) оммавий ёки серияли ишлаб чиқаришга мўлжалланмаган янги технологик жараёнларни ўзлаштиришга хизмат кўрсатишда; в) қазиб олиш тармоқларида тайёргарлик ишларида.	9440	0210-0299, 0510-0590
25	Ҳисобот даври охирида давр харажатларини ҳисобга олувчи счётларнинг ёпилиши	9910	9410-9440

Хулоса

Бугунги кунда ривожланган мамлакатлар каторида муносиб ўрин эгаллаш, миллий маҳсулотларимизнинг жаҳон бозорларидаги рақобатдошлигини таъминлаш, шу асосда экспорт ҳажмини сезиларли даражада ошириш мавжуд соҳа ва тармоқларни техник ва технологик жиҳатдан қайта жиҳозлаш асосида модернизациялашни тақозо этади. Айти пайтда, жаҳон бозоридаги эҳтиёж ва талабнинг ўзгаришини ҳисобга олган ҳолда иқтисодийтимиз таркибий тузилмасини такомиллаштириб бориш, бу мақсадда янги, замонавий тармоқларни барпо этиш ва жадал ривожлантириш лозим бўлади.

Барқарор фаолият юритишни таъминлаш, корхоналарда ишлаб чиқариш жараёнини такомиллаштириш ҳамда улар тўғрисидаги ахборотлар пакетини шакллантиришда комбинатларнинг амалга ошираётган харажатлари натижавийлиги ҳамда у ҳақдаги маълумотлар манбаи саналган бухгалтерия ҳисоби муҳим белгилловчи омил ҳисобланади. Айтиқса, молиявий натижаларга бевосита таъсир ҳусусиятига эга бўлган харажат гуруҳлари таркибидаги давр харажатлари элементининг бухгалтерия ҳисобини халқаро стандартлар доирасида шакллантириш, корхоналарда ишлаб чиқариш соҳаси ҳисобот тизимини жаҳон тартиб-қоидаларига мослаштиради.

Жумладан, ишлаб чиқариш корхоналарининг давр харажатлари ҳисобини такомиллаштириш, молиявий натижаларга таъсирини имкон қадар аниқлаштириш ҳамда ҳисоб тизимини ривожлантиришда ҳал қилиниши лозим бўлган бир қанча масалалар мавжудлиги аниқланди ва уларнинг ечими билан боғлиқ бир неча назарий ва амалий хулосалар олинди.

Шундай қилиб, ушбу курс ишида ишлаб чиқилган таклиф ва тавсиялар корхоналарда давр харажатлари ҳисобини ташкил қилиш ҳамда келгусида уларни янада такомиллаштиришга замин яратади деб ҳисоблаймиз.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси . –Т.: “Ўзбекистон”, 1992.
2. Ўзбекистон Республикасининг «Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида»ги Қонуни. 1996 йил 30 август. Ўзбекистоннинг янги Қонунлари. №14. –Т.: Адолат, 1996.
3. Каримов И.А. 2014 йил юқори ўсиш суръатлари билан ривожланиш, барча мавжуд имкониятларни сафарбар этиш, ўзини оқлаган ислохотлар стратегиясини изчил давом эттириш йили бўлади. -Т.: Ўзбекистон. 2014. - 36 б.
4. Ўзбекистон Республикасининг Бухгалтерия ҳисоби миллий стандартлари Тўплами. Т.: “Norma”-2011.
5. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 5 февралдаги 54 – сонли қарори билан тасдиқланган (ЎЗР ВМ 11.03.2009 й. 63-сон Қарори билан ўзгартиришлар киритилган) “Маҳсулотлар (ишлар, хизматлар)ни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисида”ги Низом.
6. Breslavtseva N.A., Mixaylova N.V., Goncharenko O.N. Buxgalterskiy uchët. Uchebnik. Rostov n/D: Feliks, 2012, 318 str.
7. Хвостик Т.В. Практикум по бухгалтерскому (финансовому) учету: учеб. пособ. – М.: ФОРУМ, 2010. 176 с.
8. А.С.Сотиволдиев, Ф.Т.Абдувахидов., Д.А.Сатывалдиева., “Финансовый и управленческий учет”. Учебник.- Т.: “Iqtisod-Moliya”, 2012.-432с.
9. R.O.Xolbekov., “Buxgalteriya hisobi nazariyasi”, Darslik. Т.:Cho’lpon nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2011.-200 b.
10. N.YU.Jo’rayev., F.T.Abduvaxidov., D.A.Sativaldiyeva., “Moliyaviy va boshqaruv hisobi”. Darslik. Т.: “Iqtisod-Moliya”, 2012.-480 b.
11. K.B.Urazov., S.V.Vaxidov., “Boshqa tarmoqlarda buxgalteriya hisobining xususiyatlari”, Darslik. Т.: Adib, 2011.-496 b.

12. Xasanov B.A., Xoshimov A.A. Boshqaruv hisobi. Darslik. -T.: “Yangi nashr», 2011 y, 312 bet.

13. Д.А.Сатывалдыева. Ишлаб чиқаришни ташкил этиш ва бошқариш харажатлари ҳисобининг назарий ҳамда услубий асослари. Монография.-Т.: Иқтисодиёт, 2013.-106 бет.